

-: રૂપરેખા :-

- 14.0 ઉદ્દેશ
- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 બેન્ક શબ્દનો અર્થ વ્યાપારી બેન્કની વ્યાખ્યાઓ
- 14.3 નાણાંકીય મધ્યસ્થ તરીકે મધ્યસ્થ બેન્કનો અર્થ અને પરિચય
- 14.4 મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો (વિગતે)
- 14.5 નાણાંકીય નીતિનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને તેનાં ઘટકો
- 14.6 નાણાંકીય નીતિનાં ઘટકોનો/સાધનોનો પરિચય
- 14.6.1 સામાન્ય શાખનિયમનનાં સાધનો
- 14.6.1.1 બેન્કદરની નીતિ
- 14.6.1.2 રોકડ અનામતના પ્રમાણમાં ફેરફારની નીતિ
- 14.6.1.3 ખુલ્લા બજારની નીતિ
- 14.6.1.4 કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાનો દર (SLR) (STATURORY LIQUIDITY RATIO)
- 14.6.2 ગુણાત્મક શાખનિયમનના સાધનો
- 14.6.2.1 શાખની માંપબંધી
- 14.6.2.2 ઋણની મર્યાદામાં ફેરફાર
- 14.6.2.3 શાખ પ્રચાર પર નિયમન
- 14.6.2.4 સીધાં પગલાં
- 14.6.3 નૈતિક સમજાવટ
- 14.7 સારાંશ
- 14.8 ચાવીરૂપ શબ્દો / શબ્દાવલી
- 14.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 14.9 (ક) વિસ્તૃત જવાબના પ્રશ્નો
- 14.9 (ખ) ટૂંકનોંધ
- 14.9 (ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નોના જવાબ આપો
- 14.9 (ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નોના જવાબ
- ઉપયોગી સંદર્ભ વાંચન

14.0 ઉદ્દેશ

આ પ્રકરણનો અભ્યાસ કર્યા બાદ વિદ્યાર્થીઓને નીચેની બાબતોને સમજવાની ક્ષમતા કેળવાશે.

- ભારતીય તમામ બેન્કિંગ વ્યવસ્થા અંગેનો પરિચય જાણવા મળશે.
- દેશની મધ્યસ્થ બેન્કનો ઇતિહાસ, તેની સ્થાપના વિશેની માહિતી મળશે.
- આ ઉપરાંત મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો અંગે વાકેફ થશે.
- આ પ્રકરણના અભ્યાસ દ્વારા દેશની નાણાંકીય નીતિનો ખ્યાલ આવશે તથા બેન્કિંગ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા વિવિધ વ્યાજના દર વિશેનો પરિચય કેળવાશે.
- નાણાંના પુરવઠાને નિયંત્રણમાં લેવા માટે મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા લેવાતાં પગલાંની માહિતી મળશે.
- આમ, આ પ્રકરણના અભ્યાસ પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય મધ્યસ્થ બેન્ક વિશે સમગ્ર માહિતી પ્રાપ્ત થશે તે છે.

14.1 પ્રસ્તાવના :

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલી એક વિશિષ્ટ સંસ્થા હોય તો તે બેન્ક છે. આધુનિક સમયમાં થયેલા ધંધા અને વ્યાપારના વિકાસ માટેના મુખ્ય કારણમાં બેન્કોનો થયેલો વિકાસ છે. ભારતમાં આઝાદી બાદ સરકારે બેન્કોના વિકાસ માટે વિવિધ પ્રયત્નો કર્યા છે. ભારતનાં બેન્કિંગ ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રકારની બેન્કોનો સમાવેશ થાય છે જેમાં ખાનગી બેન્કો, ઔદ્યોગિક બેન્કો, ખેતી બેન્કો, વેપારી બેન્કો, સહકારી બેન્કો, વિનિમય બેન્કો, રાષ્ટ્રીયકૃત બેન્કો, સરકારી બેન્કો વગેરે વગેરે. આ બધી બેન્કો પર દેખરેખ અને નિયમન રાખવા માટે પણ એક બેન્ક હોય છે જેને મધ્યસ્થ બેન્ક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે મધ્યસ્થ બેન્કનો અર્થ, પરિચય, મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો, મધ્યસ્થ બેન્કની નાણાંકીય નીતિનો અર્થ, તેનાં ઘટકો અને તેના કાર્યની વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું.

14.2 બેન્ક શબ્દનો અર્થ વ્યાપારી બેન્કની વ્યાખ્યાઓ :

બેન્ક શબ્દની ઉત્પત્તિ અને તેના શબ્દ અંગે ઘણા મતભેદ જોવા મળે છે. તેમ છતાં એમ કહી શકાય કે વર્તમાન સમયે જે વિકસિત બેન્કો જોઈ શકીએ છે તેના પૂર્વોગામી તરીકે વેપારી વર્ગ, શાહુકારો વર્ગ, અને સોની સમાજ કહી શકાય. આ ત્રણ વર્ગો દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિ એ બેન્કના કાર્યનું પ્રતિબિંબ દર્શાવે છે. બેન્ક એ નાણાંની હેરફેર કરવામાં એક અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. બેન્ક (BANK) શબ્દ ગ્રીક ભાષાના ‘BANQUE’ અથવા ‘BANCO’ અથવા ‘BANCUS’ શબ્દ પરથી આવ્યો છે. ઈંગ્લેન્ડમાં તેનો અર્થ ‘સિક્કાઓ સંગ્રહ કરવાનો’ થાય છે. સાથે સાથે કેટલાંક લોકો એવું પણ માને છે કે ‘BANK’ શબ્દ એ ‘BENCH’ બેંચ એટલે કે પાટલી પરથી આવ્યો છે કારણ કે પહેલાના સમયમાં ઈંગ્લેન્ડમાં લોકો પાટલી પર બેસીને પૈસાની લેવડદેવડ અને તેના હિસાબ કરતાં હતાં. આમ, પાટલી “BENCH” શબ્દ પરથી ‘BANK’ શબ્દ આવ્યો હોય તેવું પણ કહી શકાય. જો કે યુરોપમાં મધ્યયુગના સમયથી આધુનિક બેન્કિંગનો પ્રારંભ થયો હતો.

વ્યાપારી બેન્કની વ્યાખ્યાઓ :

- (1) બેન્ક શબ્દની સરળ વ્યાખ્યા આપવી હોય તો એમ કહી શકાય કે, ‘બેન્ક એટલે બેન્કના જે કાર્ય કરે તે બેન્ક.’
- (2) ભારતીય બેન્કિંગ કંપનીના કાયદા અનુસાર, ‘બેન્કિંગ કંપની એટલે એવી કંપની જે બેન્કિંગનો ધંધો કરતી હોય.
- (3) જાપાનીઝ બેન્કિંગ કાયદા અનુસાર, ‘શાખ મેળવવાની અને શાખ આપવાની પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થા એટલે બેન્ક.

- (4) વોટ ક્લિકના મત મુજબ, 'બેન્ક એટલે એવી વ્યક્તિ કે સંસ્થા કે જેની સામે ચેક લખી શકાય તેવી થાપણો સ્વીકારે છે.
- (5) પ્રો. કાઉથરના મત મુજબ, 'જે લોકો નાણું ફાજલ પાડી શકે છે કે બચાવી શકે છે, તેમની પાસેથી નાણું એકઠું કરવાનું તેમજ જેને નાણાંની જરૂર છે તેમણે નાણાં ધિરવાનું કાર્ય કરતી સંસ્થા એટલે બેન્ક.
- (6) પ્રો. સેયર્સના મત મુજબ, 'સામાન્ય બેન્કિંગ વ્યવસાયમાં રોકડ રકમોને બેન્ક થાપણોમાં અને બેન્ક થાપણોને રોકડ રકમમાં ફેરવી આપવામાં આવે તે બેન્ક,'

બિન બેન્કિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ

વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં નાણાંકીય માળખાઓમાં બેન્કિંગ સંસ્થાઓ ઉપરાંત બિન બેન્કિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આ સંસ્થાઓ વ્યાપારી બેન્ક કરતાં અલગ રીતે કામ કરે છે. આ એક એવા પ્રકારની સંસ્થાઓ છે, જે બેન્કિંગ કાયદા હેઠળ સ્થપાયેલી ન હોવા છતાં તેઓ બેન્કિંગ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરતી હોય તો તેને બિનબેન્કિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ કહેવાય છે. જોકે બિન બેન્કિંગ સંસ્થાઓએ પોતાની સ્થાપના અને કાર્ય માટે રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાની મંજૂરી તથા તેના નીતિ નિયમોનું પાલન કરવાનું રહે છે. આ સંસ્થાઓ જાહેર તેમજ ખાનગી એમ બંને પ્રકારની હોય છે. આ નાણાંકીય સંસ્થાઓ પ્રજાની બચતો અને થાપણોને એકત્રિત કરીને તેને ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ તરફ લાવે છે. આવી અનેક બિન બેન્કિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ પૈકી કેટલીક સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે.

- (1) મ્યુચ્યુઅલ ફંડ
- (2) જીવન વીમા નિગમ
- (3) મૂડી રોકાણ કંપનીઓ
- (4) વેલ્થર કેપિટલ કંપનીઓ
- (5) હાયર પરચેઝ કંપનીઓ
- (6) લીઝીંગ કંપનીઓ
- (7) ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કંપનીઓ
- (8) ફાયનાન્સ કોર્પોરેશન

મધ્યસ્થ બેન્ક

આપણે વ્યાપારી બેન્ક અને બિન બેન્કિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ વિશેનો પરિચય મેળવ્યા બાદ આપણે મધ્યસ્થ બેન્ક વિશેની માહિતી મેળવીએ. આધુનિક સમયમાં ધંધા રોજગારના વિકાસ માટે નાણાંકીય વ્યવસ્થા યોગ્ય જળવાય તે જરૂરી છે. દરેક દેશમાં એક કેન્દ્રીય બેન્ક (મધ્યસ્થ બેન્ક) હોય છે જે પોતાના દેશની આર્થિક સમતુલા જળવાય તે જોવાનું કામ કરે છે. વર્તમાન સમયમાં દરેક દેશના અર્થતંત્રમાં નાણાંનું યોગ્ય માત્રમાં (શાખ સર્જન) ધિરાણ થાય તે ખૂબ જ જરૂરી છે અને આ દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય મધ્યસ્થ બેન્કનું છે. વિશ્વના 200 કરતાં પણ વધુ દેશોમાં પોતાની મધ્યસ્થ બેન્કની રચના કરવામાં આવી છે, જેના પર સીધો સરકારનો અંકુશ હોય છે.

14.3 નાણાંકીય મધ્યસ્થી તરીકે મધ્યસ્થ બેન્કનો અર્થ અને પરિચય

ભારતમાં પ્રથમ આધુનિક બેન્કની શરૂઆત 1770માં કલકત્તામાં હિન્દુસ્તાન બેન્કથી થઈ હતી ત્યાર બાદ 1985માં બંગાળ બેન્ક અને જનરલ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના

થઈ હતી પરંતુ 1791માં આ બેન્ક ફડયા(ખોટ)માં જતાં 1809માં બેન્ક ઓફ બંગાળ, 1840માં બેન્ક ઓફ બોમ્બે, 1843માં બેન્ક ઓફ મદ્રાસની સ્થાપના થઈ હતી પરંતુ 1929માં આવેલી વૈશ્વિક મહામંદીના કારણે ભારતની બેન્કિંગ સંસ્થાઓની પડતી થઈ હતી.

મહત્વ :

ભારતમાં બેન્કિંગ વિકાસ માટે 1860નું વર્ષ ખૂબ જ અગત્યનું સાબિત બન્યું હતું. 1905માં સ્વદેશી ચળવળના કારણે બેન્કિંગ સંસ્થાઓને વિશેષ મહત્વ મળ્યું. 1909માં ધિ બેન્ક ઓફ બરોડા તેમજ 1911માં સેન્ટ્રલ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના થઈ હતી પરંતુ વર્ષ 1913 થી 1918ના સમયગાળામાં ભારતીય બેન્કોના વિકાસને ગ્રહણ લાગતા મોટી કટોકટી સર્જાઈ હતી. ત્યારબાદ 1920માં ત્રણ પ્રેસિડેન્ટ બેન્કોના જોડાણ કરીને 1921માં ‘ઈમ્પીરીયલ બેન્ક’ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. જેનું રાષ્ટ્રીયકરણ 1 જુલાઈ 1955માં કરવામાં આવ્યું હતું. “મધ્યસ્થ” બેન્કિંગ તપાસ સમિતિની 1931ની ભલામણ અનુસાર ભારતમાં રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાની રચના ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક ધારો, 1934 હેઠળ કરવામાં આવી હતી. 1 એપ્રિલ, 1935ના રોજ એક ખાનગી ક્ષેત્ર તરીકેની બેન્ક ભારતમાં ‘મધ્યસ્થ બેન્ક’ “રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા”ની સ્થાપના થઈ હતી. અહીં આપણે એક વાત ખાસ નોંધવી જોઈએ કે પ્રારંભમાં આ બેન્ક ખાનગી શેરહોલ્ડરોની માલિકીની ખાનગી બેન્ક હતી જેની ભરપાઈ થયેલી મૂડી 5 કરોડ હતી. તારીખ 15ઓગસ્ટ, 1947ના રોજ ભારત દેશ અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુક્ત થયો અને ભારતે આયોજિત આર્થિક વિકાસ કરવા માટે સરકારને કેન્દ્રીય બેન્ક ઉપર અંકુશ જરૂરી જણાતા 1948ના રિઝર્વ બેન્કના કાયદા દ્વારા 1 જાન્યુઆરી, 1949માં આ બેન્કનું ‘રાષ્ટ્રીયકરણ’ કરવામાં આવ્યું. આ પગલા દ્વારા સરકારે RBI (RESEARVE BANK OF INDIA)ની સત્તામાં વધારો કરવા અને દેશમાં બેન્કિંગ માળખાનો યોગ્ય વિકાસ કરવા માટે બેન્કિંગ કંપની નિયમન ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો જેના પરિણામ સ્વરૂપે આજે ભારતના બેન્કિંગ માળખામાં RBI એક સર્વોચ્ચ બેન્ક તરીકે સ્થપાઈ.

ભારતમાં રિઝર્વ બેન્કનું સંચાલન અને વહીવટ એક ગવર્નર, ચાર ડેપ્યુટી ગવર્નર તથા 20 ડાયરેક્ટરો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ તમામ અધિકારીઓની નિમણૂક કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. ભારતમાં દિલ્હી, કલકત્તા, મુંબઈ અને ચેન્નઈમાં RBIની સ્થાનિક ઓફીસ છે. આ બેન્કનું વડું મથક મુંબઈમાં છે. આ ઉપરાંત વર્તમાન સમયે RBIની 25 શાખાઓ કાર્યરત છે.

અમદાવાદ	બેંગલોર	ભોપાલ	ભુવનેશ્વર	ચંડીગઢ
દહેરાદૂન	ગૌહાટી	જયપુર	હૈદરાબાદ	જમ્મુ
કાનપુર	લખનૌ	નાગપુર	પટના	રાયપુર
શિમલા	તીરુવનંતપુરમ	અગરતલા	બેલાપુર	ગંગકોટ
કોચીન	પણજી	રાંચી	શીલોંક	શ્રીનગર

14. 4 મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો (વિગતે)

ભારત એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે 15 ઓગસ્ટ, 1947ના રોજ આઝાદ થયા પછી 1950માં આયોજન પંચની સ્થાપના કરવામાં આવી અને આ આયોજન પંચ દ્વારા આયોજિત દેશના આર્થિક વિકાસ કરવા માટે પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં મૂકી. આ વિવિધ યોજનાને સફળ બનાવવા તથા દેશના આર્થિક વિકાસનો સંગીન પાયો સ્થપાય તે માટે RBIની સૌથી અગત્યની ભૂમિકા રહેલી છે. આમ, અહીં આપણે રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાના અગત્યના

કાર્યનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવીએ.

નાણાંકીય મધ્યસ્થીઓના (મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો અને સાધનો)

14. 4. 1 ચલણી નોટો અને સિક્કાઓ છાપવા તથા બહાર પાડવા :

દેશમાં થતાં અસંખ્ય રોકડ વ્યવહારો એ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા છાપવામાં તથા બહાર પાડવામાં આવેલ ચલણી નોટો અને સિક્કાઓનું પરિણામ છે. RBIના 1934ની કલમ 22 મુજબ દેશની મધ્યસ્થ બેન્કને સત્તા આપવામાં આવેલી છે. આ ચલણી નોટો અને સિક્કાઓ જે મધ્યસ્થ બેન્ક છાપવા અને બહાર પાડવાનું કાર્ય કરે છે તે સિક્કા અને નોટોને ‘લીગલ ટેન્ડર’ અથવા ‘ફિયાટ મની’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ચલણી નોટો અને સિક્કાઓ છાપવાનું અને બહાર પાડવાના કાર્ય માટે રિઝર્વ બેન્કે એક અલગ ‘ઈસ્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ’ સ્થાપ્યું છે. જે વિવિધ મૂલ્યની ચલણી નોટો અને સિક્કાઓ બહાર પાડે છે. અલબત્ત અહીં એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ભારતમાં રૂપિયા એક (1)ની નોટ અને સિક્કાઓ ભારત સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે જ્યારે આ સિવાયનાના તમામ મૂલ્યની નોટો અને સિક્કાઓ મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.

14. 4. 2 બેન્કોની બેન્ક

અગાઉ જોઈ ગયા તેમ દેશની તમામ નાણાંકીય બાબતો અને વ્યવહારો પર દેશની મધ્યસ્થ બેન્કની દેખરેખ હેઠળ થાય છે. દેશમાં આવેલી તમામ નાણાંકીય સંસ્થાઓએ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાના માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરવાનું હોય છે. ભારતના બેન્કિંગ માળખામાં વિવિધ પ્રકારની બેન્કો જોવા મળે છે જે આર.બી.આઈ.ના ધારા 134ની કલમ 21 અને 22 હેઠળ કામ કરે છે. જેમાં વ્યાપારી બેન્કો, ખેતી બેન્કો, નાબાર્ડ, ઔદ્યોગિક બેન્કો, ખાનગી બેન્કો, સહકારી બેન્કો વગેરે બેન્કોના માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કરે છે. આવી બેન્કોને જ્યારે કોઈ આર્થિક સંકળામણ જોવા મળે છે ત્યારે દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક જ મદદ કરે છે. આ ઉપરાંત દરેક બેન્કો પર અંકુશ રાખવાનું અને દરેક બેન્કોએ મધ્યસ્થ બેન્કે બનાવેલ નિયમો જેવાં કે ‘કેશ રિઝર્વ રેશિયો’ અને ‘સ્ટેટરરી લિક્વિડિટી રેશિયો’ વગેરેનું પાલન કરવાનું રહે છે. આ ઉપરાંત કેટલીક જોગવાઈઓ નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

- બેન્કોની સ્થાપના અને શાખાઓની રચના માટે લાઈસન્સ મેળવવું.
- બેન્કોની મૂડી, દેવાં ભંડોળ, અનામતો વગેરે સ્વરૂપમાં મૂડી પર્યાપ્તતાનાં ધોરણો જાળવવાં.
- લિક્વિડિટી એડજસ્ટેડ ફેસિલીટી (LAF) હેઠળ પ્રવાહિતતા જાળવવી.
- બેન્કોનાં કાર્યો પર વહીવટી અંકુશ રાખવો મધ્યસ્થ બેન્કનું કામ નિયમન ઉપરાંત વિશે જોવા મળે છે જેમાં મુખ્યત્વે,
- બેન્કોની શાખાઓમાં વધારો થાય તેવી અનુકૂળતા પૂરી પાડવી. આ કાર્ય કરવા માટે સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાને તેના એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરવાનું જણાવ્યું છે. ભારતમાં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના 1 જુલાઈ 1955ના રોજ કરવામાં આવી હતી.
- બેન્કો દ્વારા ગ્રાહકોને આધુનિક સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે મદદરૂપ થવું.
- બેન્કના કર્મચારીઓને સાચી અને ઉત્તમ અસરકારક તાલીમ આપીને બેન્કની કાર્યક્ષમતામાં વધારો થાય તેની જોગવાઈ કરવી.

14. 4. 3 સરકારની બેન્ક

રિઝર્વ બેન્કની સ્થાપના થઈ એ પહેલા સરકારની તમામ પ્રકારની નાણાંકીય લેવડદેવડ ‘ઈમ્પીરીયલ બેન્ક’ સંભાળતી હતી. પરંતુ RBIની સ્થાપના થવાથી આ કાર્ય હવે તે પોતે

જ સંભાળે છે. દેશના આર્થિક વિકાસ માટે ‘સરકાર’ એ એક અગત્યનું, મહત્વનું અને ચાવીરૂપ એકમ છે. સરકારના નાણાંકીય વ્યવહારો ખૂબ જ મોટા હોય છે. દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક એ સરકારની બેન્ક હોવાથી સરકારના તમામ પ્રકારના નાણાંકીય વ્યવહારોને જાળવવાનું કાર્ય કરે છે. રિઝર્વ બેન્ક કેન્દ્ર સરકારને ટ્રેઝરી બિલો દ્વારા ટૂંકગાળાનું ધિરાણ (90 દિવસનું) આપે છે. મધ્યસ્થ બેન્ક સરકાર વતી નાણાં સ્વીકારે છે અને નાણાંની ચૂકવણી કરે છે. આ ઉપરાંત દેશમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારને ટ્રેઝરી બિલ અને બોન્ડ બહાર પાડવા માટે મધ્યસ્થ બેન્કની મદદની જરૂર પડે છે. વળી, સરકારને આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થતો હોય ત્યારે પણ ખાધને દૂર કરવા માટે અથવા ખર્ચને પૂરું કરવા માટે મધ્યસ્થ બેન્કની મદદથી નવી ચલણી નોટો પણ બહાર પાડવામાં આવે છે. આમ, મધ્યસ્થ બેન્ક એ સરકારની સંકટ સમયની સાંકળ તરીકે કાર્ય કરે છે. RBI સરકાર માટે બેન્કિંગ અને નાણાંકીય બાબતો ઉપરાંત અનેક આર્થિક બાબતો અને નીતિવિષયક પગલાં અંગે સલાહકાર અને માર્ગદર્શક તરીકેનું કાર્ય કરે છે.

14. 4. 4 શાખનાણાંના સર્જન પર નિયંત્રણ

દેશની મધ્યસ્થ બેન્કને ચલણી નોટો અને સિક્કાઓ બહાર પાડવાનો એક માત્ર અધિકાર છે તેવી જ રીતે શાખ નિયમનનું કાર્ય પણ રિઝર્વ બેન્કનું જ છે. બેન્કો દ્વારા કરવામાં આવતા શાખ સર્જન પર દેશની મધ્યસ્થ બેન્કનો સીધો અંકુશ જોવા મળે છે. કારણ કે દેશમાં જોવા મળતી આર્થિક અસ્થિરતા માટેના વિવિધ કારણો અને પરિબળો પૈકી આ શાખનાણાંનો પ્રભાવ વધારે જોવા મળતો હોય છે. દેશમાં સંગ્રહખોરી, નફાખોરી, સટ્ટાખોરી, સમાજ વિરોધી અનેક પ્રવૃત્તિઓ માટે થતાં ધિરાણને અટકવા માટે શાખ નિયમન જરૂરી છે. (જેની વિગતે ચર્ચા હવે પછીના મુખ્ય મુદ્દામાં કરીએ છે.) આમ, મધ્યસ્થ બેન્ક એ શાખનાણાંના સર્જન પર નિયંત્રણ રાખે છે.

14. 4. 5 ક્લિયરિંગ હાઉસનું કાર્ય

દેશમાં થતી વિવિધ પ્રકારની નાણાંકીય હેરફેરનો નિકાલ કરવા માટે દેશની મધ્યસ્થ બેન્કે ક્લિયરિંગ હાઉસ બનાવ્યું છે અને તેના દ્વારા નાણાંકીય હેરફેર ખૂબ જ સરળ રીતે થાય છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપે દેશમાં નાણાંકીય લેવડદેવડ ખૂબ જ ઝડપી બને છે અને સમય તથા ખર્ચમાં પણ નિયંત્રણ આવે છે. આ સાથે સાથે રોકડ પ્રવાહીતા પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

14. 4. 6 વિદેશી હૂંડિયામણ જાળવવાનું

સામાન્ય રીતે વિદેશી વેપાર અને નાણાંકીય લેવડદેવડ દેશની સરકાર, દેશની પ્રજા અને કંપનીઓ, ઉદ્યોગો દ્વારા થતાં હોય છે. જ્યારે વિદેશ વેપાર કરીએ અને ખાસ ત્યારે આપણે અન્ય દેશ પાસેથી વસ્તુઓ કે સેવાઓની ખરીદી કરીએ છીએ ત્યારે તેની ચૂકવણી જે તે દેશના નાણાંકીય ચલણમાં કરવામાં આવે છે. આમ, આવા વિદેશી ચલણનો પુરવઠો જાળવવાનું કાર્ય મધ્યસ્થ બેન્ક કરે છે અને જ્યારે કોઈ સમસ્યાઓ જોવા મળે છે ત્યારે આ બેન્ક વિદેશી ચલણને અનુકુળ કરી આપે છે. દેશની મધ્યસ્થ બેન્કને જરૂર જણાય તો તે ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ, વિશ્વ બેન્ક તથા અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંકીય સંસ્થા પાસેથી વિદેશી હૂંડિયામણના વ્યવહારો કરીને વિદેશી હૂંડિયામણનું સંચાલન કરે છે.

મધ્યસ્થ બેન્કે વિદેશી ચલણો અને સોનાના જથ્થાને વિદેશી ચલણ તરીકે અનામત સ્વરૂપે જાળવવું પડે છે. આ માટે ભારત સરકાર દ્વારા વર્ષ 1973માં ‘ફોરેન એક્સચેન્જ રેગ્યુલેશન ધારો’ (FERA-1973) ઘડવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ 1991માં કરવામાં આવેલા

આર્થિક સુધારાના ઉદારીકરણના પગલાંને કારણે 1973માં બનાવેલા કાયદાને વિદેશી હૂંડિયામણ પર લગાવેલા અંકુશોને હટાવીને 'ફોરેન એક્સચેન્જ મેનેજમેન્ટ એક્ટ (FERA-2000) ઘડવામાં આવ્યો છે.

નાણાંકીય મધ્યસ્થીઓના (મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો અને સાધનો)

14. 4. 7 બિલ માર્કેટ, ફેક્ટરિંગ અને ફોરફેટિંગ યોજના

રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા ટૂંકાગાળાના નાણાંકીય બજારની અસરકારતા વધારવા માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. જેમ કે, 1952માં 'બિલ માર્કેટ યોજના' અંતર્ગત વેપારી વર્ગ દ્વારા લખાયેલ ટાઈમ બિલને બેન્કમાં પાકતી મુદત અગાઉ વટાવવાની સગવડ આપવામાં આવે છે. તેવી જ એક બીજી ફેક્ટરિંગ યોજના 1990-91માં અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી. જેમાં બેન્કો દ્વારા ઉધાર વેચાણથી ઉદ્ભવતા 'ઊંચી ગુણવત્તાવાળા દેવાદારો'ને વેપારી પેઢીઓને તે રકમ વટાવી આપવામાં આવે છે.

14. 4. 8 સંશોધનો, માહિતી એકત્રીકરણ અને પ્રકાશન કાર્ય

ભારત દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક નાણાંકીય માહિતી એકત્રિત કરીને તે માહિતી પર સંશોધન કરીને તે માહિતીને પ્રકાશિત કરે છે, દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા બનાવવામાં આવતી વિવિધ કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ, વિવિધ વ્યાજના દરની અને આ વ્યાજના દરની આર્થિક વિકાસ પર પડતી અસરો, ખેતીની યોજનાઓ, ઉદ્યોગોને લગતી યોજનાઓ વગેરે માહિતી અને તારણોને પ્રકાશિત કરે છે. મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા માસિક, ત્રિમાસિક, વાર્ષિક બુલેટીન બહાર પાડવામાં આવે છે. આ સમગ્ર કાર્ય રિઝર્વ બેન્કના 'રીસર્ચ અને સ્ટેટીસ્ટીકલ ડીવીઝન' દ્વારા થાય છે.

14. 5 નાણાંકીય નીતિનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને તેના ઘટકો

વર્તમાન આધુનિક સમયમાં નાણું એ એક નિર્ણાયક પરિબળ છે. સામાન્ય રીતે કોઈપણ દેશના આર્થિક વિકાસ કરવા માટે દેશમાં રાજકોષીય નીતિ, વહીવટી નીતિ અને નાણાંકીય નીતિ એમ કુલ ત્રણ પ્રકારની નીતિ અગત્યની માનવામાં આવે છે. રાજકોષીય નીતિમાં સરકારની આવક-જાવક સાથે સંકળાયેલી છે. વહીવટી નીતિ વહીવટ સાથે સંકળાયેલ છે જ્યારે નાણાંકીય નીતિ દેશના નાણાંના પુરવઠા અને માંગ સાથે સંકળાયેલી નીતિ છે. નાણાંકીય નીતિ એટલે નાણાંનો જથ્થો અને તેના મૂલ્યને અસર કરનારી બધી વિગતો અંગેની નીતિ. નાણાંકીય નીતિ એ કોઈપણ દેશની સમગ્ર આર્થિક નીતિનું એક અગત્યનું અભિન્ન અંગ છે. નાણાંકીય નીતિને કેન્દ્રીય બેન્કની નીતિ તથા મધ્યસ્થ બેન્કની નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે આ નીતિ બનાવવાનું અને તેના અમલ રિઝર્વ બેન્ક દ્વારા કરવામાં આવે છે. શિકાગો યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. મિલ્ટન ફ્રિડમેનના મત અનુસાર 'નાણું એ દરેક પ્રકારની આર્થિક ઉથલપાથલનું મુખ્ય કારણ છે.' માટે નાણાંના પુરવઠાને નિયંત્રણમાં રાખવું ખૂબ જ જરૂરી છે. અર્થતંત્રનાં ચોક્કસ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે અને અપેક્ષિત પરિણામો મેળવવા માટે જ્યારે દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા નાણાંનાં જથ્થાનું અને વ્યાજના દરનું નિયંત્રણ કરવા જે નીતિ અપનાવવામાં આવે છે તેને નાણાંકીય નીતિ કહેવામાં આવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો નાણાંના પરિમાણમાં ફેરફાર લાવવાની કે વ્યાજના દર પર અસર કરનારી મધ્યસ્થ બેન્કની નીતિને નાણાંકીય નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, જો એક વાક્યમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે મધ્યસ્થ બેન્કની શાખાનિયંત્રણની નીતિ. વોલ્ટર બેગહોટ જણાવે છે કે, નાણું સ્વયં પોતાનું સંચાલન કરી શકશે નહીં. માટે દેશની મધ્યસ્થ બેન્કે જ આ માટે જરૂરી પગલાં લેવા પડશે. નાણાંકીય નીતિ એ એક ઈરાદાપૂર્વકની એવી નીતિ છે, જેમાં સાર્વભૌમ સરકાર કેન્દ્રીય બેન્કના સંસ્થાકીય સર્જન દ્વારા અર્થતંત્રના ક્રમિક વિકાસ માટે નાણાંના જથ્થાને નિયંત્રણમાં રાખવામાં આવે છે.

નાણાંકીય નીતિની વ્યાખ્યાઓ :

- ડૉ. કે. એન. રાજના મત મુજબ, ‘નાણાંકીય નીતિ એ નાણાંની માંગ અને ધિરાણ તથા નાણાંના પુરવઠા તેમજ વ્યાજના દર વચ્ચે સંબંધ ધરાવે છે.
- પ્રો. હેરી જહોન્સનનાં મત મુજબ, ‘સામાન્ય આર્થિક લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટે મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા મુકવામાં આવેલ નાણાંના પુરવઠા પરનું નિયંત્રણ.’
- પ્રો. આર. પી. કેન્ટનાં મત મુજબ, ‘નાણાંકીય નીતિ એટલે પૂર્ણ રોજગારી જેવાં ચોક્કસ હેતુઓને સિદ્ધ કરવા માટે ચલણમાં રહેતાં નાણાંના પ્રમાણનું વિસ્તરણ અને સંકોચન કરવાની વ્યવસ્થા.
- રોબર્ટસનનાં મત મુજબ, ‘નાણાંના લાભો મેળવવા અને ગેરલાભો નિવારવા માટે નાણાંના પુરવઠા પરનાં નિયંત્રણો અને અંકુશોની નીતિ એટલે નાણાંકીય નીતિ.
- રેડકિલફ સમિતિના મત મુજબ, ‘નાણાંકીય નીતિ એ એક એવું નાણાંકીય સાધન છે જેનો હેતુ રોજગારી વધારવાનો, આર્થિક વિકાસ કરવાનો અને ચલણની ખરીદશક્તિને સ્થિર રાખવાનો છે.
- પ્રો. હેન્સનના મત મુજબ, ‘દેશમાં નાણાંનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઈએ અને જરૂર જણાય તો તેમાં વધારો કે ઘટાડો કરવાનો મધ્યસ્થ બેન્કનો પ્રયાસ એટલે નાણાંકીય નીતિ.

નાણાંકીય નીતિના ઉદ્દેશો

કોઈ પણ દેશ તેના આર્થિક વિકાસ કરવા માટે જે નાણાંકીય નીતિ અપનાવે છે તે માટેનાં કેટલાક પાયાના હેતુઓ નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

દેશનો ઝડપી આર્થિક વિકાસ કરવા માટે

કોઈ પણ અલ્પવિકસિત દેશ કે વિકાસમાન દેશની દરેક નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશનો આર્થિક વિકાસ કરવાનો હોય છે. જેમાં ખાસ કરીને નાણાંકીય નીતિની ખૂબ જ મોટી જવાબદારી બને છે. દેશના આર્થિક વિકાસ કરવા માટે દેશમાં નાણાંની યોગ્ય અને કાર્યક્ષમ ફાળવણી થવી ખૂબ જ જરૂરી છે. એટલું જ નહીં પરંતુ દેશમાં નાણાકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ થશે તો દેશનો વિકાસ થશે. આમ દેશના આર્થિક વિકાસ કરવો એ નાણાકીય નીતિનો પાયાનો હેતુ છે.

અર્થતંત્રના જુદા-જુદા વિભાગો વચ્ચે સ્થિરતા લાવવા માટે

સામાન્ય રીતે દેશનો વિકાસ કરવાં માટે જુદાં-જુદાં અર્થશાસ્ત્રીઓએ પોતાના વિવિધ મત રજૂ કર્યા છે. જેમાં કેટલાંક અર્થશાસ્ત્રીઓ એવું માને છે કે અસમતોલ વિકાસની યોજનાના મોડેલ દ્વારા દેશનો આર્થિક વિકાસ કરવો જોઈએ. અન્ય કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ એવું માને છે કે દેશનો આર્થિક વિકાસ કરવો હોય તો સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અપનાવવી જોઈએ. આમ, અહીં અર્થતંત્રના જુદા-જુદા વિભાગો વચ્ચે સ્થિરતા લાવવી હોય તો દેશના જુદા-જુદા વિભાગોનો સમતોલ વિકાસ કરવો જોઈએ. આ સમતોલ વિકાસ કરવાં માટે અર્થતંત્રના તમામ ક્ષેત્રમાં નાણાંની સરખી ફાળવણી થવી જોઈએ. આ સરખી ફાળવણી કરવી એ નાણાંકીય નીતિ દ્વારા કરી શકીએ છીએ.

પ્રાદેશિક સમતુલા સ્થાપવા માટે

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ દેશમાં ત્રણ પ્રકારની અસમતુલા જોવા મળે છે.

- ૧) સામાજિક અસમતુલા
- ૨) આર્થિક અસમતુલા અને
- ૩) પ્રાદેશિક અસમતુલા જેમાં દેશનો આર્થિક વિકાસ માટે કરવા માટે પ્રાદેશિક સમતુલા અગત્યની છે. એક આદર્શ સ્થિતિ મુજબ દેશના તમામ પ્રદેશનો સરખો વિકાસ થાય તે જરૂરી છે. પરંતુ દરેક પ્રદેશનો એક સરખો વિકાસ થતો નથી. નાણાંકીય નીતિ દ્વારા નાણાંની યોગ્ય અને કાર્યક્ષમ ફાળવણી દ્વારા જ દેશનો આર્થિક વિકાસ કરી શકાય છે.

આવકની અસમાનતા દૂર કરવા માટે

આવકની અસમાનતા દૂર કરવામાં નાણાંકીય નીતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. નાણાંકીય નીતિ દ્વારા દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક દેશની ધનિક વ્યક્તિની આવકને લઈને દેશના ગરીબ વર્ગના વિકાસ માટે ફાળવે છે.

ભાવ સપાટીમાં સ્થિરતા લાવવા માટે

સામાન્ય રીતે નાણાંના પુરવઠા અને ભાવસપાટી વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. જેમ જેમ નાણાંનો પુરવઠો વધે છે તેમ તેમ ભાવસપાટીમાં વધારો થાય છે. રોબર્ટસનનાં મત મુજબ ‘નાણાંના લાભો મેળવવા અને ગેરલાભો નિવારવા માટે નાણાંના પુરવઠા પરનાં નિયંત્રણો અને અંકુશોની નીતિ એટલે નાણાંકીય નીતિ. નાણાંના પુરવઠા પર નિયંત્રણ લાવીને અર્થતંત્રમાં ભાવવધારાન નિયંત્રણમાં લાવી શકાય છે.

રોજગારીમાં વધારો કરવા માટે

પ્રો. કેઈન્સ પૂર્ણ રોજગારીની હિમાયત કરતાં તો તેમના મત મુજબ અર્થતંત્રમાં જો પૂર્ણરોજગારીનો અભાવ જોવા મળતો હોય તો અસરકારક માંગમાં વધારો કરીને અર્થતંત્રમાં બેકારી દૂર કરી શકાય છે. કેઈન્સ એવું માનતા હતા કે મંદીના સમયમા સસ્તા નાણાંકીય નીતિ અમલમા મુકીન માંગમાં વધારો કરી અર્થતંત્રમાં રોજગારી વધારી શકાય છે.

લેણદેણની તુલાની સમતુલા જાળવવા માટે

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ નાણાંના પુરવઠામાં વધારો ભાવવધારો સર્જે છે. આ ભાવવધારો સ્વદેશી વસ્તુઓ વિદેશી વસ્તુઓ પર ખૂબ જ મોંઘી લાગે છે. આથી દેશની પ્રજા સ્વદેશી વસ્તુની સરખામણીમાં વિદેશી વસ્તુ પર ખૂબ જ ભાર મુકે છે. આ સાથે સાથે અન્ય દેશના નાગરિકોને આપણા દેશની વસ્તુની કિંમત ઊંચી જણાતા આપણા દેશની વસ્તુની નિકાસ થતી નથી. જ્યારે આયાતો વધારેને વધારે થતા દેશની લેણદેણની તુલામા અસમતુલા જોવા મળે છે પરંતુ જો નાણાંકીય નીતિ દ્વારા જો નાણાંના પુરવઠામાં યોગ્ય વધઘટની નીતિ અપનાવી શકાય અને તેના દ્વારા લેણદેણની તુલામાં સમતુલા જાળવી શકાય છે.

દેશના અગ્રીમ ક્ષેત્રોને ધિરાણ પૂરું પાડવા માટે

દેશની નાણાંકીય નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશનાં નાણાંનો યોગ્ય અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય તે જરૂરી છે. અર્થતંત્રમાં બિન ઉપયોગી, બિન કાર્યક્રમ પડી રહલા નાણાંનો ઉપયોગ જો અગ્રીમ ક્ષેત્રમાં થાય તે જરૂરી છે તેવા અગ્રીમ ક્ષેત્રોને બેન્કો દ્વારા ધિરાણ મળે એ ખૂબ જ ઉચિત છે. આમ, અસરકારક નાણાંકીય નીતિ દ્વારા દેશના આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ બન તેવા ક્ષેત્રોને પૂરતું ધિરાણ પ્રાપ્ત થાય એ પાયાનો ઉદ્દેશ છે.

બિન ઉત્પાદકીય હેતુઓ માટેના શાખ નિયંત્રણ કરવા માટે

સામાન્ય રીતે શાખ નિયમન યોગ્ય સમયે અને અસરકારક રીતે અમલ કરવામાં આવે તો તેનાં માઠા પરિણામ ભોગવવા માટે દેશની સરકાર અને દેશના નાગરિકોએ તૈયાર રહેવું પડે છે. દેશની મધ્યસ્થ બેન્કે સૌ પ્રથમ એ ભદ્ર નક્કી કરવો જોઈએ. એ દેશમાં જે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેમાંથી ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિ અને બિન ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિ કઈ કઈ છે અને જે ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિ છે તેમના માટે સસ્તા નાણાંકીય નીતિનો અમલ અને જે પ્રવૃત્તિ બિન ઉત્પાદકીય છે તેમના માટે મોંઘી નાણાંકીય નીતિ અમલમાં મુકવામાં આવે તો દેશમાં બિન ઉત્પાદકીય હેતુઓ માટે અસરકારક શાખ નિયંત્રણ થાય.

નાણાંના પુરવઠાનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવા માટે

સામાન્ય રીતે સસ્તી નાણાકીય નીતિ એટલે સરળતાથી ઓછા વ્યાજના દરે મળતું નાણું. જો દેશમાં સસ્તા દરે નાણું મળતું હશે તો સ્વાભાવિક છે કે નાણાંનો દૂર ઉપયોગ, દૂર વ્યય થવાનો જ છે. જેની અસર દેશની ભાવસપાટીને થશે. પરંતુ જો મોંઘી નાણાંકીય નીતિ અમલમાં મુકવામાં આવે તો અર્થતંત્રમાં મંદી આવવાની શક્યતાઓ પણ જોવા મળે છે. આમ, નાણાંકીય નીતિ ખૂબ સસ્તી અને ખૂબ મોંઘી પણ હોવી જોઈએ. કારણ કે સસ્તા વ્યાજના દરે મળતા નાણાંનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ થતો નથી. પરિણામે મધ્યસ્થ બેન્ક એવી નાણાકીય નીતિ અમલમાં મુકે છે. જેથી નાણાંના પુરવઠાનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ થાય.

મધ્યસ્થ બેન્કનાં નાણાંકીય નીતિનાં ઘટકો (સાધનો)

(અ)	(બ)	(ક)
સામાન્ય શાખનિયમનનાં સાધનો	ગુણાત્મક શાખનિયમનનાં સાધનો	નૈતિક સમજાવટ
● બેન્ક દરની નીતિ	● ગુણાત્મક શાખનિયમનનાં સાધનો	
● રોકડ અનામતના પ્રમાણમાં ફેરફારની નીતિ	● સાખની માપબંધી	
● ખુલ્લા બજારની નીતિ	● ઋણની મર્યાદામાં ફેરફાર	
● કાયદા માન્ય પ્રવાહિતામાં ફેરફાર	● સીધાં પગલાં	

ઉપરોક્ત ઘટકોની વિસ્તૃત ચર્ચા હવે પછી કરીએ.

14.6 નાણાંકીય નીતિનાં ઘટકોનો / સાધનોનો પરિચય

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તે નાણાંકીય નીતિનાં ઘટકો / સાધનોનો અહીં વિગતે ચર્ચા કરીએ.

14.6.1. સામાન્ય શાખનિયમનનાં સાધનો

નાણાંનો પુરવઠો સમગ્ર અર્થકારણમાં એક નિર્ણાયક પરિબળ માનવામાં આવે છે. નાણાંના પુરવઠામાં થતાં ફેરફારોની સમગ્ર અર્થકારણ પર અસર પડે છે. તેથી પરિસ્થિતિ અનુસાર અર્થતંત્રમાં નાણાંના કુલ પુરવઠાનું નિયમન થાય તે જરૂરી છે. નાણાંનો પુરવઠો એ મુખ્યત્વે બે બાબતોનો બનેલો જોવા મળે છે. જેમાં એક કાયદેસરનું નાણું અને બીજું બેન્ક નાણું છે. કાયદેસરનું નાણું મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતું હોવાથી આ

કાયદેસરના નાણાં પર બેન્ક સીધો અંકુશ રાખી શકે છે પરંતુ બેન્કનાણું કે શાખીનાણું

એ વેપારી બેન્કો દ્વારા સર્જન થતું હોવાથી તેના પર નિયંત્રણ રાખવું જરૂરી બને છે. આ માટે મધ્યસ્થ બેન્કને કાયદા દ્વારા સત્તા આપવામાં આવી છે. આમ, સત્તાની રૂએ મધ્યસ્થ બેન્ક પરિસ્થિતિ અનુસાર નાણાંના પુરવઠા પર જે નિયંત્રણ મૂકે છે તેને શાખ નિયંત્રણનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

● બેન્કદરની નીતિ

જ્યારે દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક દેશની વેપારી બેન્કોને જે વ્યાજના દરે ટૂંકાગાળા માટે જે લોન (ઉધારપૈસા / ધિરાણ) આપે છે તે વ્યાજના દરને બેન્ક દર કહેવામાં આવે છે. જેનું બીજું નામ ફેર વટાવ દર પણ છે. આ વ્યાજના દરના આધારે બેન્કના અન્ય વ્યાજના દરનું નિર્ધારણ થતું હોવાથી તેને રેફરેન્સ રેટ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે વેપારી બેન્કો જે દરે ગ્રાહકોને લોન આપે છે તે દરને વ્યાજનો દર કહેવામાં આવે છે. જો બેન્ક રેટ વધારે તો વ્યાજનો દર પણ વધારે અને જો બેન્ક રેટ ઓછો તો વ્યાજનો દર પણ ઓછો. આમ, બેન્ક રેટ અને વ્યાજના દર વચ્ચે સીધો સંબંધ જોવા મળે છે. જો બેન્ક રેટમાં વધારો થવાથી વેપારી બેન્કોને મધ્યસ્થ બેન્ક પાસેથી ધિરાણ મેળવવા માટે ઊંચો દર ચૂકવવો પડે છે. આથી વેપારી બેન્કો પણ વ્યાજનો દર વધારે છે. વ્યાજનો દર વધવાથી વેપારી વર્ગ, ઉત્પાદક વર્ગ, નિયોજકો વગેરે નાણાંની માંગ ઓછી કરે છે. જેથી બિનજરૂરી મૂડીરોકાણ અથવા બિનજરૂરી નાણાંની માંગ બંધ થાય છે અને જૂની લોન મોંઘી બનતાં જૂની લોન પણ ઝડપથી પાછી (ભરપાઈ થઈ જાય છે) આવે છે. આમ, શાખસર્જન પર નિયંત્રણ આવે છે. આ દર મધ્યસ્થ બેન્ક નક્કી કરે છે. વેપારી બેન્કો તેમના પ્રથમ કક્ષાના વિનિમય પત્રો મધ્યસ્થ બેન્ક પાસે ફેર વટાવ કરવા માટે મૂકે છે. જેના પર મધ્યસ્થ બેન્ક જે વ્યાજ દર વસુલ કરે છે તે બેન્કદર છે. સામાન્ય રીતે દેશના ઉદ્યોગો અને વેપારી વર્ગને નાણાંની જરૂર પડે છે ત્યારે તેઓ વેપારી બેન્કને તેમના પ્રથમ કક્ષાના વિનિમયપત્રો વટાવીને નાણું મેળવે છે. તેવી જ રીતે વેપારી બેન્કને જ્યારે ટૂંકાગાળા માટે નાણાંની જરૂર પડે છે ત્યારે તે પોતાના પ્રથમ કક્ષાના વિનિમય પત્રો મધ્યસ્થ બેન્ક પાસે વટાવીને નાણું મેળવે છે તેના પર મધ્યસ્થ બેન્ક જે વ્યાજનો દર વસુલ કરે છે તેને બેન્ક દર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

રેપોરેટ : આ દરની નીતિ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા 1992 થી દાખલ કરવામાં આવી હતી. દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક જે વ્યાજના દરે વેપારી બેન્કો પાસેથી લોન લે છે તે વ્યાજના દરને રેપોરેટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા 'રોકડ અનુકૂલન સગવડ' (LAF) (LIQUIDITY ADJUSTMENT FACILITY) નીતિની મદદ લઈને અર્થતંત્રમાં રોકડ તરલતાનું પ્રમાણ જાળવે છે. આ નીતનો અમલ મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા જૂન 2000થી અમલ કરવામાં આવે છે.

રિવર્સ રેપો રેટ : દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક જે વ્યાજના દરે દેશની વેપારી બેન્કોને લાંબાગાળા માટે લોન આપે છે અને તેના પર જે વ્યાજ વસુલ કરવામાં આવે છે તે વ્યાજના દરને 'રિવર્સ રેપો રેટ' કહેવામાં આવે છે.

● રોકડ અનામતના પ્રમાણમાં ફેરફારની નીતિ

આ ધારો, 1934ની કલમ 42 હેઠળ દરેક શિષ્યુલ બેન્કે પોતાની થાપણના અમુક ટકા રકમ રિઝર્વ બેન્કને અનામત તરીકે મૂકવાની હોય છે. શાખ નિયંત્રણના સાધન તરીકે આ સાધનનો ઉપયોગ સૌપ્રથમ 1933માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ 1935માં આ કાયદામાં સુધારો કરીને 1936માં તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. આ નીતિનો ઉપયોગ મેક્સિકો, સ્વિડન, ઓસ્ટ્રેલિયા, બર્મા, પશ્ચિમ જર્મની, ભારત, શ્રીલંકા, કેનેડા, વગેરે દેશોમાં તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. રોકડ અનામતના પ્રમાણમાં ફેરફાર એટલે

દેશની વેપારી બેન્કોએ તેમની પાસે આવેલી કુલ રોકડ થાપણોના અમુક ટકા(પ્રમાણ)માં રકમ રોકડ સ્વરૂપમાં રિઝર્વ બેંકમાં ફરજિયાત જમા કરાવવી પડે છે. જેને ટૂંકમાં CRR (CASH RESERVE RATIO) કહેવામાં આવે છે. અહીં વેપારી બેન્કોના ધિરાણ અને રોકડ અનામતના પ્રમાણ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ જોવા મળે છે. એટલે કે જો રોકડ અનામતનું પ્રમાણ ઊંચું હોય તો વેપારી બેન્કો તેમનું ધિરાણ ઓછું કરી શકે છે કારણ કે રોકડ અનામતનું પ્રમાણ ઊંચું હોવાના કારણે વેપારી બેન્કોની મોટાભાગની રોકડનું પ્રમાણ દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક પાસે જાય છે અને તેનાથી ઊલટું જો રોકડ અનામતનું પ્રમાણ નીચું હોય તો વેપારી બેન્કો તેમનું ધિરાણ વધારે કરી શકે છે. કારણ કે રોકડ અનામતનું પ્રમાણ નીચું હોવાના કારણે વેપારી બેન્કોની મોટાભાગની રોકડનું પ્રમાણ પોતાની પાસે રહેતી હોવાથી દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક પાસે રોકડ રકમ ઓછી જાય છે અને તેથી વેપારી બેન્ક વધારે ધિરાણ કરી શકે છે.

● ખુલ્લા બજારની નીતિ

આ નીતિ અન્વયે રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા ધારો, 1934ની કલમ 17(8) હેઠળ દરેક વેપારી બેન્કે રિઝર્વ બેન્કને ખુલ્લા બજારમાંથી સરકારી જામીનગીરીઓ (કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોના ટ્રેઝરી બિલ, ટ્રેઝરી બોન્ડ, સ્થાનિક સરકારની જામીનગીરીઓ વગેરે)નું ખુલ્લા બજારમાં ખરીદવેચાણ કરીને અર્થતંત્રમાં નાણાંના પુરવઠા પર નિયંત્રણ મૂકે છે અને તેની અસર બેન્કોની થાપણો અને અનામત પર થાય છે. રિઝર્વ બેન્ક જ્યારે ખુલ્લા બજારમાં જામીનગીરી વેચવા મૂકે છે ત્યારે દેશની પ્રજા, સરકાર અને વેપારી બેન્કો આ જામીનગીરી ખરીદે છે અને બદલામાં મધ્યસ્થ બેન્કને નાણાં પ્રાપ્ત થાય છે એટલા પ્રમાણમાં દેશની પ્રજા પાસે, વેપારી બેન્ક પાસે અને સરકાર પાસે નાણાંનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે. આમ, જેટલા પ્રમાણમાં જામીનગીરીની ખરીદી થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં અર્થતંત્રમાંથી નાણાંનું પ્રમાણ દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક પાસે આવવાથી તેટલાં પ્રમાણમાં લોકોની ખરીદ શક્તિ ઓછી થાય છે અને આ પરોક્ષ રીતે વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગમાં ઘટાડો થતાં ભાવવધારો થવાની શક્યતા ઓછી રહે છે. પરંતુ આપણા દેશમાં ખુલ્લા બજારમાં જામીનગીરીના ખરીદ-વેચાણનું બજાર જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યું નથી અને તેના કારણે આ સાધન વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગી બન્યું નથી. કારણકે મધ્યસ્થ બેન્ક પાસે પૂરતાં પ્રમાણમાં જામીનગીરીનો જથ્થો નથી વળી, આ જામીનગીરી ખરીદનારની સંખ્યા ઓછી હોય તો ધારણા મુજબની અસર ઉપજાવી શકતું નથી.

● કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાનો દર (SLR) (STATURORY LIQUIDITY RATIO)

વેપારી બેન્કોમાં જમા થતી કુલ થાપણોના અમુક ટકા રકમ વેપારી બેન્કોએ મધ્યસ્થ બેન્કની સૂચના અનુસાર સરકારી જામીનગીરીઓમાં ફરજિયાત રોકવી. આ દરને કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાના દર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મધ્યસ્થ બેન્ક CRRની જેમ જ SLR દ્વારા વેપારી બેન્કોના શાખ સર્જન પર નિયંત્રણ મૂકે છે. અહીં વેપારી બેન્કોના ધિરાણ અને કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાના વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ જોવા મળે છે. એટલે કે જો કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાનો દર ઊંચો હોય તો વેપારી બેન્કો તેમનું ધિરાણ ઓછું કરી શકે છે કારણ કે કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાના દરનું પ્રમાણ ઊંચું હોવાના કારણે વેપારી બેન્કોની મોટાભાગની થાપણો કાયદા માન્ય પ્રવાહિતા તરફ જશે અને તેનાથી ઊલટું જો કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાનો દર નીચો હોય તો વેપારી બેન્કો તેમનું ધિરાણ વધારે કરી શકે છે, કારણ કે કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાનો દર નીચો હોવાના કારણે વેપારી બેન્કોની મોટાભાગની રોકડનું પ્રમાણ પોતાની પાસે રહેતી હોવાથી કાયદા માન્ય પ્રવાહિતામાં આ રોકડ રકમ ઓછી જશે છે અને તેથી વેપારી બેન્ક વધારે ધિરાણ કરી શકે છે.

14.6.2 ગુણાત્મક શાખનિયમનનાં સાધનો

આપણે સામાન્ય શાખ નિયમનનાં સાધનો જોયા બાદ હવે આપણે મધ્યસ્થ બેન્ક શાખ નિયંત્રણની નીતિમાં ગુણાત્મક શાખનિયમનના સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે તેનો અભ્યાસ કરીશું. સામાન્ય શાખ નિયમનના પગલાંની મુખ્ય મર્યાદા એ છે કે તે અર્થતંત્રના બધાં જ વ્યાજના દર પર એકસરખી અસર કરે છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપે ક્યારેક મંદી આવવાની કે અર્થતંત્રને ખરેખર મૂડીની જરૂર હોય છે ત્યારે પૂરતું મૂડીરોકાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. આમ, માત્ર બિનજરૂરી નાણાંની માંગને ઘટાડવા માટે, સંગ્રહખોરી દૂર કરવા માટે અને સક્રિય હેતુ માટે થતી નાણાંની માંગને ઓછી કરવા માટે ઘણીવાર એવું પણ જોવા મળે છે કે સામાન્ય શાખનિયમનની સરખામણીમાં ગુણાત્મક શાખનિયમનનાં સાધનો વધારે ઉપયોગી અને અસરકારક બને છે. વેપારી બેન્કોના બિનજરૂરી ધિરાણ તથા ધિરાણનો સક્રિય હેતુ, સંગ્રહખોરી અને અનઉત્પાદક હેતુ વગેરે માટે થતો ઉપયોગ અટકાવવા માટે આ સાધન વધારે ઉપયોગી બને છે. આ સાધનો નીચે મુજબ છે.

14.6.2.1 શાખની માપબંધી

સૌ પ્રથમ આ પગલાંનો ઉપયોગ 18મી સદીના અંતમાં બેન્ક ઓફ ઈંગ્લેન્ડે કર્યો હતો. ત્યારબાદ વિશ્વના અન્ય દેશોએ આ પગલાંનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમાં જર્મનીએ 1924માં, 1936માં બેન્ક ઓફ મેક્સિકોએ, 1948માં બેન્ક ઓફ ફ્રાન્સે આ પગલાં લીધા હતાં. જેના અનુભવ પરથી ભારતની મધ્યસ્થ બેન્કે 1965થી ‘કેડીટ ઓથોરાઈઝેશન યોજના’ હેઠળ વેપારી બેન્કો દ્વારા આપવામાં આવતાં મોટા ધિરાણ પર અંકુશ, નિયમન મૂકી શકે છે. શાખની માપબંધી એટલે શાખ માટેની માંગણીઓને ધ્યાનમાં લઈ મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા થતી ધિરાણની ફાળવણી. મધ્યસ્થ બેન્કે આ સાધનોનો છેલ્લાં ઘણાં સમયથી વધારે ઉપયોગ કર્યો છે. રિઝર્વ બેન્કે જુદાં જુદાં સમયે અમુક મર્યાદા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં કરવાના થતાં ધિરાણ પર વેપારી બેન્કે મંજૂરી લેવી પડતી હોય છે. 1965માં 1 કરોડથી વધારે રૂપિયાના ધિરાણ માટે મંજૂરી લેવાની હતી, 1982 આ મર્યાદા 3 કરોડની કરવામાં આવી હતી.

14.6.2.2 ઋણની મર્યાદામાં ફેરફાર

શાખનિયમન અંગેના આ પગલાંનો ઉપયોગ સૌ પ્રથમ અમેરિકાએ 1934માં ‘સિક્યુરિટીઝ એક્સચેન્જ એક્ટ’ પસાર કરીને કર્યો હતો. સક્રિય હેતુ માટે થતાં ધિરાણને નિયંત્રણમાં લેવા માટે આ પગલાંનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. થાપણ તરીકે મૂકવામાં આવેલી અસ્કયામતો અને જામીનગીરીઓની કિંમત અને ધિરાણની રકમ વચ્ચેના માર્જિનમાં ફેરફાર કરીને રિઝર્વ બેન્ક શાખાનું નિયમન કરે છે. આમ, જામીનગીરી તથા અસ્કયામતોની કિંમત અને ધિરાણ તરીકે આપવામાં આવતી લોનની રકમ વચ્ચેના માર્જિનમાં ફેરફાર કરીને મધ્યસ્થ બેન્ક શાખ નિયમન કરે છે. વેપારીઓ કે ઉદ્યોગપતિઓ તેમની પાસે રહેલા માલ પર ધિરાણ માંગે છે ત્યારે વેપારી બેન્કો આ માલના અમુક ટકા માર્જિન રાખીને ધિરાણ આપે છે. આ સાધનનો મુખ્ય હેતુ વસ્તુઓ અને સેવાઓની સંગ્રહખોરી દૂર કરવાનો છે. જે ઉદ્યોગ સાહસિકો આવી સંગ્રહખોરી કરે છે તેમણે ખૂબ જ ઓછું ધિરાણ મળે છે.

14.6.2.3 શાખ પ્રચાર પર નિયમન

બીજા વિશ્વ યુદ્ધ બાદ ઈંગ્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેન્ડ, બેલ્જિયમ, કેનેડા વગેરે દેશોએ આ નીતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ફુગાવાને નિયંત્રણમાં લેવા માટે શાખ નિયમનનું આ પગલું અગત્યનું માનવામાં આવે છે. રિઝર્વ બેન્કનું શાખ પ્રચાર પર નિયમનનું પગલું અર્થતંત્રમાં ખૂબ જ અસરકારક અને પ્રભાવશાળી સાબિત બન્યું છે. જે ઉદ્યોગોને જરૂરિયાત છે અને ધિરાણ રૂપે પ્રોત્સાહન આપવાનું જરૂર લાગે છે તે ઉદ્યોગોને જ ધિરાણ આપવામાં

આવે છે. જેથી કરીને બિનજરૂરી અને જરૂરિયાત વગરના ઉદ્યોગોને ધિરાણ આપવામાં આવતું નથી. આ ઉપરાંત મધ્યસ્થ બેન્ક વેપારી બેન્કોને તેમની નાણાંકીય પરિસ્થિતિ, વેપારી બેન્કે કરેલા કાર્યનો અહેવાલ મંગાવી, વેપારી બેન્કોએ તેમની અસ્ક્યામતો, જવાબદારીઓ, થાપણો, રોકડ અનામત, કુલ ધિરાણ વગેરે બાબતો અંગેની માહિતી મધ્યસ્થ બેન્કને સમય સમય પર મોકલવી પડે છે જેને મધ્યસ્થ બેન્ક પ્રકાશિત કરે છે. આમ, મધ્યસ્થ બેન્કના પ્રકાશિત કરવાનાં પગલાંનાં કારણે કોઈ પણ વેપારી બેન્ક મધ્યસ્થ બેન્કના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી.

14.6.2.4 સીધાં પગલાં

જો કોઈ વેપારી બેન્ક મધ્યસ્થ બેન્કે બનાવેલા નિયમો અને આદેશોનું પાલન ન કરે અને મધ્યસ્થ બેન્કની વિરોધી નીતિ અપનાવે તો મધ્યસ્થ બેન્ક જે તે વેપારી બેન્કની વિરુદ્ધ સીધાં જ શિક્ષાત્મક પગલાં ભરવાની સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવે છે, જેમાં મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા આપવામાં આવતી વેપારી બેન્કોની તમામ સગવડ પાછી ખેંચી લે છે. વેપારી બેન્કોને નવું ધિરાણ અને નવી લોન આપવાનું બંધ કરે છે. આમ, દરેક વેપારી બેન્ક મધ્યસ્થ બેન્કની નાણાંકીય નીતિ અનુસરવા માટે બંધાયેલી છે. જોકે સીધાં પગલાંની કેટલીક મર્યાદા પણ છે જેમ કે મધ્યસ્થ બેન્ક વેપારી બેન્ક પર શિક્ષાત્મક પગલાં લે છે ત્યારે મધ્યસ્થ બેન્ક અને વેપારી બેન્કો વચ્ચેના સંબંધમાં કડવાશ આવે છે, બંને બેન્કો વચ્ચે થતાં કાર્યમાં ખટપટ થવાની શક્યતા રહેલી હોવાથી મધ્યસ્થ બેન્ક નૈતિક સમજાવટ દ્વારા પણ શાખ નિયંત્રણ મૂકે છે.

14.6.3 નૈતિક સમજાવટ

વર્તમાન સમયે વિશ્વના ઘણાં દેશોમાં આ સાધનોનો ઉપયોગ ખૂબ જ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાંસ, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેન્ડ વગેરે દેશોમાં આ નીતિ ખૂબ જ સફળ નીવડી છે. નૈતિક સમજાવટનો માર્ગ એટલે એવો માર્ગ જેમાં કોઈ પણ પ્રકારના શિક્ષાત્મક પગલાં નહીં લેવાનો અને માત્ર સમજાવટ દ્વારા કાર્ય કરવાનો માર્ગ. આ નીતિમાં મધ્યસ્થ બેન્ક વેપારી બેન્કોને યોગ્ય સલાહ સૂચન, માર્ગદર્શન આપે છે. આ નીતિનો મુખ્ય લાભ એ થાય છે જ્યાં સુધી નૈતિક સમજાવટથી શાખ નિયંત્રણ થતું હોય તો કડક સીધાં શિક્ષાત્મક પગલાં લેવાની મધ્યસ્થ બેન્કને જરૂર પડતી નથી. નૈતિક સમજાવટથી વેપારી બેન્ક અને મધ્યસ્થ બેન્ક વચ્ચે સહકારનું વાતાવરણ જળવાય છે. આ પગલું વર્તમાન સમયે ખૂબ જ મહત્વનું છે કારણ કે આ પગલાંમાં મધ્યસ્થ બેન્ક વેપારી બેન્કોને કયા ક્ષેત્રમાં ધિરાણ આપવું? કેવી રીતે ધિરાણ આપવું? કેટલું ધિરાણ આપવું? કેવા ઉદ્યોગોને ધિરાણ ન આપવું વગેરે અંગે વિનંતી કરતી હોવાથી વિવિધ બેન્કોનો મધ્યસ્થ બેન્ક સાથેનો વ્યવહાર સુલેહ અને સહકારમય બને છે.

નાણાંકીય નીતિની મર્યાદાઓ

પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ આર્થિક સ્થિરતા અને આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે નાણાંકીય નીતિને મહત્વ આપ્યું હતું પરંતુ ૧૯૨૯માં આવેલી વૈશ્વિક મહામંદીએ નાણાંકીય નીતિની કામગીરી પરની સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ જોવા મળી છે. વર્ષ, ૧૯૨૯ની વૈશ્વિક મહામંદીમાંથી સમગ્ર વિશ્વને ઉગારવા માટે આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના પિતા ‘જે.એમ.કેઈન્સ’ (જહોન મેનાર્ડ કેઈન્સ) દ્વારા ‘જનરલ થીયરી’ નામના પુસ્તકમાં રાજકોષીય નીતિ પર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો હતો. ભારતના સંદર્ભમાં કહીએ તો નાણાંકીય નીતિ સફળ હોવા છતાં ભારતમાં બિન-નાણાકીય વિભાગનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે. સુવ્યવસ્થિત નાણાં બજારનો અભાવ, વેપારી બેન્કોની નફાકારકતામાં ઘટાડો, સંપૂર્ણ બિલ બજારનો અભાવ,

નાણાંકીય નીતિની વિલંબિત થતી અસર, ભાવતંત્રનો મુક્ત રીતે કાર્ય કરવાનો અભાવ, સામાજિક તથા સંસ્થાકીય અવરોધો, વ્યાજના દરના સંકલિત માળખાનો અભાવ, રૂપિયાના આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્યમાં સ્થિરતાનો અભાવ, શાખી નાણાંનો ઓછો ઉપયોગ, બેન્કિંગ સંસ્થાઓનો ઓછો સહકાર, રિઝર્વ બેન્કનો માત્ર નાણાંક્ષેત્ર પર જ જોવા મળતો અંકુશ, અર્થતંત્રમાં જોવા મળતું કાળુંનાણું, કરચોરી, મધ્યસ્થ બેન્કની યોગ્ય દેખરેખની કામગીરીનો અભાવ, રાજકીય નેતાઓ અને બેન્ક વહીવટ વચ્ચેનો વિવાદ, નાણાંકીય નીતિ અને રાજકોષીય નીતિ વચ્ચે સંકલનનો અભાવ વગેરે પરીબળોના કારણે ભારતમાં નાણાંકીય નીતિ સંપૂર્ણ સફળ નીવડી નથી.

14.7 સારાંશ

વર્તમાન અર્થતંત્ર કેટલું મુશ્કેલી ભર્યું છે અને અર્થતંત્રની સમસ્યાઓ એટલી જટિલ અને ગૂંચવણ ભરેલી જોવા મળે છે કે, માત્ર નાણાંકીય નીતિ દ્વારા દેશની તમામ મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શકાય તેમ નથી. આપણે આ પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામાં જ જોઈ ગયા તેમ કોઈ પણ દેશના આર્થિક વિકાસનો આધાર દેશની વહીવટી નીતિ, રાજકોષીય નીતિ અને નાણાંકીય નીતિ પર રહેલો છે. આમ, માત્ર નાણાંકીય નીતિ પર આધાર રાખીને આપણે આર્થિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ નથી. માટે જો દેશીની નાણાંકીય નીતિ, રાજકોષીય નીતિ અને વહીવટી નીતિ વચ્ચે યોગ્ય સુમેળ અને સંકલન જળવાય તો અપેક્ષિત પરિણામ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. આમ, છતાં નાણાંકીય નીતિ સંપૂર્ણ નિષ્ફળ નીવડી છે એવું કહેવું યોગ્ય નથી. રિઝર્વ બેન્ક અને નાણાંકીય નીતિની મર્યાદાઓ હોવા છતાં આજે વિશ્વના આર્થિક વિકાસમાં એક ઉભરતા દેશ તરીકે નાણાંક્ષેત્રનો આધાર મુખ્ય અને પાયારૂપ છે.

14.8 ચાવીરૂપ શબ્દો / શબ્દાવલી

બિન બેન્કિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ : પ્રજાની બચતો અને થાપણોને એકત્રિત કરીને તેને ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ તરફ લાવે છે, આવી સંસ્થાઓને બિન બેન્કિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ કહેવામાં આવે છે. લીગલ ટેન્ડર અથવા ફિયાટ મની : જે ચલણી નોટો અને સિક્કાઓ કે જે મધ્યસ્થ બેન્ક છાપવાનું અને બહાર પાડવાનું કાર્ય કરે છે તે સિક્કા અને નોટોને “લીગલ ટેન્ડર” અથવા ‘ફિયાટ મની’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

રાજકોષીય નીતિ : સરકારની આવક-જાવક સાથે સંકળાયેલી નીતિને રાજકોષીય નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નાણાંકીય નીતિ : નાણાંનો જથ્થો અને તેના મૂલ્યને અસર કરનારી બધી વિગતો અંગેની નીતિ એટલે નાણાંકીય નીતિ. નાણાંકીય નીતિ એ કોઈપણ દેશની સમગ્ર આર્થિક નીતિનું એક અગત્યનું અભિન્ન અંગ છે. નાણાંકીય નીતિને કેન્દ્રીય બેન્કની નીતિ તથા મધ્યસ્થ બેન્કની નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નાણાંના પુરવઠાને નિયંત્રણ કરવા અંગેની નીતિ.

બેન્કદરની નીતિ : જ્યારે દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક દેશની વેપારી બેન્કોને જે વ્યાજના દરે ટૂંકાગાળા માટે જે લોન (ઉધારપૈસા / ધિરાણ) આપે છે તે વ્યાજના દરને બેન્કદર કહેવામાં આવે છે. જેનું બીજું નામ ફેર વટાવ દર અને ‘રેફરેન્સ રેટ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

રેપોરેટ : આ દરની નીતિ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાએ 1992 થી દાખલ કરી હતી. દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક જે વ્યાજના દરે વેપારી બેન્કો પાસેથી લોન લે છે તે વ્યાજના દરને ‘રેપોરેટ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

રિવર્સ રેપો રેટ : દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક જે વ્યાજના દરે દેશની વેપારી બેન્કોને લાંબાગાળા માટે લોન આપે છે અને તેના પર જે વ્યાજ વસુલ કરવામાં આવે છે તે વ્યાજના દરને ‘રિવર્સ રેપોરેટ’ કહેવામાં આવે છે.

રોકડ અનામતનું પ્રમાણ : દેશની વેપારી બેન્કોએ તેમની પાસે આવેલી કુલ રોકડ થાપણોના અમુક ટકા(પ્રમાણ)માં રકમ રોકડ સ્વરૂપમાં રિઝર્વ બેન્કમાં ફરજિયાત જમા કરાવવી પડે છે. જેને રોકડ અનામતના પ્રમાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જેને ટૂંકમાં (CRR) (CASH RESERVE RATIO) કહેવામાં આવે છે.

કાયદા માન્ય પ્રવાહિતા : વેપારી બેન્કોમાં જમા થતી કુલ થાપણોના અમુક ટકા રકમ વેપારી બેન્કોએ મધ્યસ્થ બેન્કની સૂચના અનુસાર સરકારી જામીનગીરીઓમાં ફરજિયાત રોકવી. આ જામીનગીરીને કાયદા માન્ય પ્રવાહિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ટૂંકાક્ષરી :

RBI :- RESERVE BANK OF INDIA

CRR :- CASH RESERVE RATIO

SLR :- STATURORY LIQUIDITY RATIO

NBFC :- NON BANKING FINANCE CORPORATION

MF :- MUTUAL FUND

LIC :- LIFE INSURANCE OF CORPORATION

LAF :- LIQUIDITY ADJUSTMENT FACILITY

FERA :- FOREIGN EXCHANGE REGULATION ACT

FEMA :- FOREIGN EXCHANGE MANAGEMENT ACT

14.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.9 (ક) વિસ્તૃત જવાબના પ્રશ્નો

- (1) મધ્યસ્થ બેન્કનો પરિચય ટૂંકમાં લખો.
- (2) મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો વર્ણવો.
- (3) નાણાંકીય નીતિનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને ઘટકોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરો.
- (4) નાણાંકીય નીતિના ઉદ્દેશો જણાવો.

14.9 (ખ) ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (1) શાખ નિયંત્રણ એટલે શું ?
- (2) મધ્યસ્થ બેન્કના શાખનિયમનનાં ગૌણ કાર્યો લખો.
- (3) સામાન્ય શાખનિયમનનાં સાધનો કેટલાં છે અને કયા કયા ?
- (4) તમારી દૃષ્ટિએ નાણાંકીય નીતિની મર્યાદાઓ જણાવો.
- (5) શાખ નિયમનનાં પગલાં તરીકે નૈતિક સમજાવટનાં પગલાંને ટૂંકમાં સમજાવો.
- (6) બેન્ક દરની નીતિ કેવી રીતે શાખને નિયંત્રણમાં લાવે છે ?
- (7) રોકડ અનામતનું પ્રમાણ એટલે શું ? શાખ નિયંત્રણમાં રોકડ અનામતનું મહત્વ લખો.

- (8) મધ્યસ્થ બેન્ક ખુલ્લા બજારની નીતિ દ્વારા શું કાર્ય કરે છે ?
 - (9) કાયદા માન્ય પ્રવાહિતા એટલે શું ?
 - (10) ગુણાત્મક શાખનિયમનનાં સાધનોના નામ લખો.
 - (11) શાખની માપબંધી એટલે શું ?
 - (12) સીધાં પગલાં અંતર્ગત મધ્યસ્થ બેન્ક વેપારી બેન્કો પર કેવાં પગલાં લઈ શકે છે ?
 - (13) તમારી દૃષ્ટિએ સીધાં પગલાં અને નૈતિક સમજાવટ બંને વિકલ્પમાંથી કયો વિકલ્પ શ્રેષ્ઠ રહેશે તે જણાવો ?
- 14.9 (ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નોના જવાબ આપો :
- (1) ભારતમાં ઇમ્પિરિયલ બેન્કનું રાષ્ટ્રીયકરણ ક્યારે કરવામાં આવ્યું હતું ?
 - (અ) 1955
 - (બ) 1956
 - (ક) 1957
 - (2) ભારતમાં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની સ્થાપના ક્યારે થઈ હતી ?
 - (અ) 1955
 - (બ) 1956
 - (ક) 1957
 - (3) દેશને કુળાવાની પરિસ્થિતિમાંથી દૂર રાખવા નાણાંકીય નીતિના કયા ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ ?
 - (અ) ભાવ સ્થિરતા
 - (બ) પૂર્ણ રોજગારી
 - (ક) વિનિમયદરમાં સ્થિરતા
 - (4) 'તટસ્થ નાણાંનો ઉદ્દેશ્ય વ્યવહારુ સૂચન નથી. આ વિધાન કોણે આપ્યું ?
 - (અ) હાચેક
 - (બ) હોટ્ટે
 - (ક) મિડ
 - (5) બેન્ક રેટનું બીજું નામ શું છે ?
 - (અ) રેફરન્સ રેટ
 - (બ) રેપોરેટ
 - (ક) રિવર્સ રેપોરેટ
 - (6) BR એટલે શું ?
 - (અ) બેન્ક રેટ
 - (બ) રેપોરેટ
 - (ક) રિવર્સ રેપોરેટ

- (7) RR એટલે શું ?
(ક) રેપોરેટ
(બ) બેન્ક રેટ
(ક) રિવર્સ રેપોરેટ
- (8) RRR એટલે શું ?
(અ) રિવર્સ રેપોરેટ
(બ) રેપોરેટ
(ક) બેન્ક રેટ
- (9) SLR એટલે શું ?
(અ) સ્ટેટરી લિક્વિડિટી રેસીઓ
(બ) રેપોરેટ
(ક) બેન્ક રેટ
- (10) મધ્યસ્થ બેન્કના શાખા નિયમનાં સાધનો કેટલાં છે ?
(અ) ત્રણ
(બ) ચાર
(ક) પાંચ
- (11) CRR એટલે શું ?
(અ) કેશ રિઝર્વ રેસીઓ
(બ) રેપોરેટ
(ક) બેન્ક રેટ
- (12) MSF એટલે શું ?
(અ) માર્જિનલ સ્ટેન્ડીંગ ફેસિલિટી
(બ) રેપોરેટ
(ક) બેન્ક રેટ
- (13) મધ્યસ્થ બેન્કની સ્થાપના કયારે કરવામાં આવી હતી ?
(અ) 1935
(બ) 1937
(ક) 1947
- (14) ભારતમાં ફેક્ટરીંગ સેવા યોજના કયારે અમલમાં આવી હતી ?
(અ) 1991
(બ) 1954
(ક) 1952
- (15) ભારતમાં ટ્રેઝરી બિલ કોણ બહાર પાડે છે ?
(અ) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા
(બ) કેન્દ્ર સરકાર
(ક) રાજ્ય સરકાર

- (16) ભારતમાં રિવર્સ રેપોરેટ કરતાં રેપોરેટ કેવો જોવા મળે છે ?
 (અ) નીચો
 (બ) ઊંચો
 (ક) સરખો
- (17) મધ્યસ્થ બેન્કના ઇસ્યુ વિભાગ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતી ચલણી નોટોનું બીજું નામ જણાવો.
 (અ) લીગલ ટેન્ડર
 (બ) ટ્રેઝરી બિલ
 (ક) કોમર્શીયલ પેપર
- (18) મધ્યસ્થ બેન્કના કયાં વિભાગ દ્વારા ચલણી નોટો બહાર પાડવામાં આવે છે ?
 (અ) ઇસ્યુ વિભાગ દ્વારા
 (બ) પ્રકાશન વિભાગ દ્વારા
 (ક) આંકડા વિભાગ દ્વારા
- (19) નીચે પૈકી કયું મધ્યસ્થ બેન્કનું કાર્ય નથી.
 (અ) હુંડીઓ વટાવવી
 (બ) બેન્કોની બેન્ક તરીકેનું
 (ક) સરકારની બેન્ક તરીકેનું
- (20) કયા અર્થશાસ્ત્રીએ રાજકોષીય નીતિને મહત્ત્વ આપ્યું હતું ?
 (અ) જહોન મેનાર્ડ કેઈન્સ
 (બ) મિલ્ટન ફ્રિડમેન
 (ક) આલ્ફ્રેડ માર્શલ
- (21) નાણાંકીય નીતિ દ્વારા જ દેશનો આર્થિક વિકાસ કરી શકાય છેઆ વિધાન કોણે રજૂ કર્યું હતું ?
 (અ) મિલ્ટન ફ્રિડમેન
 (બ) આલ્ફ્રેડ માર્શલ
 (ક) જહોન મેનાર્ડ કેઈન્સી
- (22) મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા શિડ્યુલ બેન્કોને તેમની પ્રવાહિતતા જાળવવા માટે જે સવલત આપવામાં આવે છે તેનું નામ જણાવો.
 (અ) LAF
 (બ) CRR
 (ક) SLR
- (23) મધ્યસ્થ બેન્કના વહીવટી વડાને શું કહેવામાં આવે છે ?
 (અ) રિઝર્વ બેન્કના ગવર્નર
 (બ) ભારતના રાષ્ટ્રપતિ
 (ક) ભારતના વડાપ્રધાન

(24) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાના પ્રથમ ગવર્નર કોણ હતાં ?

- (અ) ઓસ્બોર્ન સ્મિથ
- (બ) જેમ્સ ટેલર
- (ક) બેનેગલ રામારાવ

(25) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાના વર્તમાન ગવર્નર કોણ છે ?

- (અ) શશીકાન્ત દાસ
- (બ) ઉર્જિત પટેલ
- (ક) રઘુરામ રાજન

● તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

14.9 (ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નના જવાબ.

(1) અ (2) અ (3) અ (4) અ (5) અ (6) અ (7) અ (8) અ (9) અ (10) અ (11) અ (12) અ (13) અ (14) અ (15) અ (16) અ (17) અ (18) અ (19) અ (20) અ (21) અ (22) અ (23) અ (24) એ (25) અ

● ઉપયોગી સંદર્ભ વાચન

- ◆ Nigam Durgeshkumar (2017), ‘Role of Reserve Bank of India’ in Indian economic Development. Lambert Academic Publishing.
- ◆ Bajoria Rahul (2018), ‘The story of reserve bank of India’ Rupa Publication India Pvt. Ltd. New Delhi.
- ◆ Sharma Kamal deo and other (2013), ‘Monetary Policy of Reserve Bank of India’ Regal Publications. 2013.
- ◆ Gupta Suraj B. (2010), ‘Monetary Economics Institutions, Theory and policy S.Chand Publication.
- ◆ Sharma Meenal, ‘Monetary Policy Evaluation and practice in India’ Shivalik Prakashan.
- ◆ B.B. TANDON AND K.K. TANDON (1990), ‘INDIAN ECONOMY TATA MC. GRAW HII’
- ◆ S.K. MISHRA AND V.K. PURI (1990), ‘INDIAN ECONOMY HIMALAYAPUBLISHING HOUSE.’ MUMBAI.
- ◆ Hand Book of Statistics on Indian Economy-2021.
- ◆ <https://finmin.nic.in/> <https://data.gov.in/>
- ◆ <https://www.cso.ie/en>
- ◆ <https://dbie.rbi.org.in/>